

מושכלות ראשונים

על טורו של נתן אלתרמן "תחום המשולש"

זיוה שמיר

א. הימנעות מתיאורו המוחשי של הטבח

טורו של אלתרמן "תחום המשולש", שנכתב בעקבות הטבח בכפר קאסם, נדפס בראשונה בעיתון דבר מיום 7.12.1956, למעלה מחודש ימים לאחר האירוע. ייתכן שפרסומו במפתיע של טור זה בניגוד לצו האיפול של הממשלה, היה אחד הגורמים שהאיצו בדוד בן-גוריון, להשמיע בכנסת ביום 12.12.1956, את הודעת ממשלת ישראל על הטבח ועל נסיבותיו ולתת סוף-סוף לאירוע פומבי. אמנם שירו של אלתרמן לא היה המניע היחיד להודעה זו, אך אין ספק כי בן-גוריון הבין שהמשורר שלח לעומתו במרומז אצבע מאשימה, וביקש לתת מענה להאשמות העולות מן השיר. אף דומה שהודעה זו של בן-גוריון, שנתלוו אליה דברי אפולוגטיקה ממלכתיים, הושפעה במידת-מה מטורו של אלתרמן – הן בתכניה ורעיונותיה והן במקצת ניסוחיה הדרמטיים, המנסים לטעת את האירוע בהקשרים מטפיזיים רחבים.¹

כידוע, ביום 29.10.1956, עם פרוץ מבצע סיני, הוטל עוצר על כפר קאסם, כמו גם על כפרים אחדים ב"משולש", ועוצר זה נכנס לתוקפו כחצי שעה בלבד לאחר שנמסרה למוכתר הכפר הידיעה שהוחלט להקדימו בשעתיים. לאחר כניסת העוצר לתוקפו, חזרו לכפר קאסם לתומם מעמל יומם עשרות אזרחים – בתוכם נשים וטף – שלא שמעו כלל על הקדמת שעת העוצר, ואלה נורו למוות עם כניסתם לכפר על-ידי שוטרי משמר הגבול. לאחר שבועות אחדים של איפול הפרשה, משהחלו להיוודע אט-אט פרטי האירוע וממדי הזוועה, פרסם אלתרמן את שירו הארוך ורחב השורות "תחום המשולש", שאינו מתאר בצורה מוחשית את האירוע עצמו, כי אם דן בהיבטיו המוסריים. דוברו, המשורר המתחבט והמתלבט בנושאי פואטיקה ופוליטיקה, עורך בינו לבין עצמו דיון רעיוני מופשט, ומסביר בין השאר לעצמו ולזולתו את הטעות הפטלית הכרוכה בהחלטה על האיפול שהטילו בן-גוריון וממשלתו על הפרשה, אף דורש להסיר את האיפול ולדון על הכול באור מלא.

השיר בנוי כמין מונולוג פנימי (soliloquy), סוגה ידועה בדרמה השקספירית שאלתרמן היה בין מתרגמיה, ושגילוייה הידוע ביותר הוא המונולוג של המלט "להיות או לא להיות?". השיר הוא כעין שקלא וטריא רעיוני, שבו המשורר מסביר להלכה רק לעצמו, ולמעשה גם לקוראיו או מאזיניו, מדוע נאלץ לפרוש את הפרשה לעין כול ולכוון אליה זרקור, אף שקברניטי המדינה החליטו להטיל עליה איפול. שירו של אלתרמן מגיב על דברים אחרים שנכתבו ושנשמעו (אלתרמן מקיף אותם במרכאות כפולות לאחר המילה "אומרים", ומביע התנגדות עזה לתגובות סלחניות שנשמעו בציבור). לדבריו, מרגע שהתחוויו, בהדרגה ובמשורה, פרטיה של הפרשה, אי אפשר היה לו לעבור לסדר היום ולכתוב על נושאים אחרים, כי השפה העברית – שפתו של עם שמסר תורת מוסר לאנושות כולה – אינה יכולה לדלוג על נבלה כזאת שנעשתה בישראל. הדובר מאשים במרומז את ההנהגה בהסתרת האירוע ובהפיכת כל בני העם שותפים "לְאַחֲרֵי-שְׂמִירַת-סוּדוֹ שֶׁל מַעֲשֵׂה דָמִים בַּל יִשְׁמַע קוֹלוֹ". חובה מוטלת, אם כן, על הממשלה להסיר את האיפול, שהרי האיפול הופך את כל בני העם שותפים לפשע, ואין לשתף את כל העם בעל כורחו באשמתם של יחידים. רק באור מלא, טוען שירו של אלתרמן, "יִגְד וְיִקְבַּע כִּי אֵין לָעַם הַזֶּה דָּ בְּאִשָּׁם הַזֶּה". השיר כולו מצמיד בדרך אוקסימורונית שתי תגובות שונות, המנוגדות לכאורה זו לזו תכלית ניגוד: מחד גיסא, את ההזדעקות וספיקת הכפיים הנואשת למשמע הידיעות המחרידות; ומאידך גיסא, את התגובה השכלתנית-האנליטית, זו המתחבטת מתוך ריחוק ושיקול דעת בסוגיות של שלטון, ביטחון ומוסר.

בזמן מבצע קדש והטבח בכפר קאסם, היה אלתרמן נתון בעיצומו של חיבור קובץ שירים חדש – עיר היונה – ובשירים אלה חיפש ומצא פואטיקה חדשה, אוקסימורונית מיסודה, המצמידה זה לזה את האקספרסיוניזם האקסטטי, הנרעש והנרגש, של אורי צבי גרינברג ואת הקלסיציזם השכלתני, המרוסן והמאופק, של ז'ן רסין (שאת מחזהו פדרה תרגם באותן שנים). בחלק משירי הקובץ הצמיד המשורר את הרשמים המוחשיים של תופעות שונות בעת התהוותן ואת עיבודם הרפלקטיבי של רשמים חטופים אלה לאורם של לקחים היסטוריוסופיים מופשטים. כן הצמיד באחדים משירים אלה את הסגנון החגיגי הקדורני של השירה "הכנענית" עם הקלילות השנונה של שירי העת והעיתון שחיבר ופרסם הוא עצמו מדי שבוע. תמיד התרוצצו והתגוששו בשיריו תאומים ניגודיים, וכך גם בטור "תחום המשולש", המצמיד כאמור את התגובה האמוציונלית הנרעשת, המביעה "בזמן אמת" זעזוע מן הזוועה וזעם על מבצעה, ואת התגובה השיפוטית השקולה והמהורהרת המגיעה במאוחר ובריחוק מזירת האירועים – תגובה הנובעת מתוך ידיעת העובדות והנכתבת לאחר בחינתן וניתוחן של עובדות אלה באזמל השכל

וההיגיון. גם בשירי עיר היונה, שבהם בחן את האתוס שעל אדניו הולכת ומוקמת המדינה, וגם בשיר המחאה שלפנינו, הזכיר אלטרמן את עליונותם של הערכים היהודיים על אלה "הכנעניים" ואת כוחה המוסרי של השפה העברית שנגזר מערכים אלה ("כי מסרבת העברית / לדלג על נבלה שפעשתה בְּיִשְׂרָאֵל. כִּךְ אִפִּי הִלְשׁוֹן הַזֵּאת. כִּזֶּה טִיבָה").²

אלטרמן עסק בטורו "תחום המשולש" בסוגיות עקרוניות של ביטחון, מוסר ומשפט, כגון: האם מותר וראוי להטיל איפול על פרשה כה מחרידה, ולהסתיר מעין הציבור אירוע כזה מבלי לעורר עליו ויכוח ציבורי; האם מותר וראוי להשאיר אירועים הקשורים בפעולות הצבא והביטחון רק ביד בתי-הדין הצבאיים, האמונים על חשיפת העובדות, או שמא צריך קודם כול להזדעק ולהזעיק את דעת הציבור כדי לחנכו ולמנוע הישנותם של מקרים כאלה בעתיד; מהי מידת אחריותה של ההנהגה על פשעים שמבצעים שירותי הביטחון, בפקודה או בלעדיה, בכוונת מכוון או בשוגג; מהי מידת אחריותה של העדה כולה על פשעים שמבצע היחיד המופקד על ביטחונה; ועוד כיוצא באלה סוגיות מוסריות, מעשיות ומופשטות כאחת, שימיהן כימי העם והעולם.

בזמן פרסום השיר ניתן היה להעריך את אלטרמן על אומץ לבו: על שלא חשש להאיר פרשה ביטחונית אפלה שהוטל עליה איפול ולהוקיעה, תוך חשיפת בן-גוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון, לביקורת קשה ונוקבת. אלטרמן, שלא ידע בעת פרסום השיר כיצד יגיב עליו המנהיג, לאמתו של דבר הסתכן וחשף את עצמו לאפשרות שיורחק מעבודתו בעיתון דבר, עיתונה של המפלגה השלטת, בגין הפרת צו האיפול בטרם עת ובגין הסתה לעורר את הציבור לביקורת ולפעולה. לימים, עם התפוגגות הסולידריות במדינה ועם התגברותם של הלכי רוח המערערים על הנחות היסוד של הציונות, נמצאו מבקרים וחוקרים שבחרו לגנות את אלטרמן על "מורד לבו", ולא לשבחו על מעשהו המוסרי והאמיץ. כך, למשל, הציג יוחאי אופנהיימר את עמדת המשורר בטור "תחום המשולש" כעדות להתחמקותו מעימות אמיץ ואמתי עם מעשי הזוועה עצמם וכסימן לשניותו ביחס לאירועים הקשורים בביטחון ישראל. לפי ביקורת זו, בחר לכאורה אלטרמן שלא להתמקד בהמחשת הפשעים, משום שחיפש מוצא לסבך המציאות.³

השופט מנחם פינקלשטיין, בספרו הטור השביעי וטוהר הנשק, ניסה להפריך הנחה זו, והצביע על כך שטיעונו של אופנהיימר מתעלם מהשיר "עם פסק הדין", שנכתב אף הוא על פרשת כפר קאסם ובפתחו תיאור רצח מזעזע של נשים וטף, ואף מתעלם מהשיר "על זאת", הפותח אף הוא בתיאור ערבים חסרי ישע ("אִישׁ זָקֵן וְאִשָּׁה").⁴ מעניין להיווכח כי לא אחת מתברר כי אותם מבקרים שגינו את אלטרמן

על שבחר להביע בשיריו מחאה על החלטת בן-גוריון וממשלתו, במקום לצייר תמונות מוחשיות מזירת האירועים, הם אותם מבקרים שהאשימו את אלתרמן על שהיה כביכול "משורר חצר" ועושה דברו של בן-גוריון. הללו ניסו לתפוס את החבל בשני קצותיו מבלי לשים לב לסתירה האימננטית שבדבריהם.

ב. החשכה ברורה כשמש

צירופי הלשון רבי המשמעות, שאותם שיבץ אלתרמן בכוונת מכוון בפתח טורו "תחום המשולש" ובסופו, משקפים ברמה המיקרו-טקסטואלית את עמדתו הרחבה בשאלות עקרוניות של ביטחון, מוסר ומשפט, כאילו הכילו בתוכם "אֶת כָּל־הָעוֹלָם בְּאֵגֶל טַל" (כמאמר אלתרמן בשירו "תמצית הערב" מתוך *כוכבים בחוץ*), או "אֶת כָּל תּוֹלְדוֹת הַהָר בְּרִסְסֵי הָאֶבֶן" (כמאמר אלתרמן בשירו "ליל תמורה" מתוך *עיד היינה*). כך, למשל, הטור "תחום המשולש" פותח בניסוח אוקסימורוני האופייני לשירת אלתרמן, וניסוח זה מלמדנו כי, למרבה הפרדוקס, דווקא עתה, עם התחוורת הפרטים, מתגלים ממדיו של **האופל**. ניסוח זה מזכיר את סיום שירו המוקדם של אלתרמן "לאור המציאות" (משירי "רגעים") עם שורותיו האירוניות, המתכתבות עם שורות השיר "למתנדבים בעם" מאת ח"י ביאליק: "חֲשָׁפוּ אֹר! גְּלוּ אֹר! [...] הֵן חִפְּהָ הַלְבְּנָה / וּבִשָּׁה הַחֲמָה / לְאֹר אֶפְלַת הַיָּמִים הַלְלוּ"⁵. גם את מאמרו המוקדם "על הבלתי מובן בשירה" סיים אלתרמן בטענה האוקסימורונית, המצמידה את הערפל הקודר ואת השמש הברה ("השירה החדשה נראית לרבים כמין ערפל", טען אלתרמן, אך "מבעד לעשן הזה מביטים ישר אל השמש"); ואם לא די בכך, הרי שבפתח "שיר הערת שוליים" מתוך *מגינת קיץ*, קובץ שיריו האחרון, שיבץ אלתרמן את השורות האירוניות "הָעֵיר הַיָּא עֵיר, הַחֲחֹב חֲחֹב. / הָאֹר הוּא אֹר, הַחֲשֵׁכָה בְּרוּחָה כְּשֶׁמֶשׁ".

משמע, אלתרמן הטעים את הרעיון שלפיו חייב המשורר לומר בכתבתו האקטואלית דברים ברורים ובהירים, כי רק בכוחו של האור לחשוף את הפשע ולמגרו (בעוד שבשירה הסימבוליסטית, הנכתבת ממרומי מגדל השן של האמנות הצרופה, זו שאינה עוסקת בבעיות השעה, דווקא העשן והערפל מאפשרים למשורר ולקוראיו להתבונן באמת המסנוורת, כשם שאדם מסתכל בשמש דרך זכוכית מפויחת). רעיון זה, כפי שראינו, עובר כחוט השני ביצירת אלתרמן ומבריא אותה כבריא, מתחילתה ועד סופה. השיר "תחום המשולש" אף מרחיב את הרעיון המטפורי הזה וטוען כי הודעתה ה"חורורית" של הממשלה על פרשת כפר קאסם (ואין צריך לומר ש"חורורי" שבשורה השלישית ו"נתחוררו" שבשורה הראשונה מאותו שורש נגזרו) מעמעמת את המציאות, ומכסה אותה בערפל. שורות הפתיחה

של השיר מצביעות אפוא על העוולה והאיוולת הכרוכות בהחלטה להטיל איפול, שכן דווקא לאחר שיצאה הודעתה "החוורורית" של הממשלה, התעמעמו העובדות וכוסו באפלה, ושדווקא לאחר ש"נתחוורו" הפרטים נגלה האופל. הניסיון להסתיר ולאפל, טוען השיר, מחייב אותו כאיש רוח החרד לגורלה ולעתידה של המדינה לכוון זרקור כלפי הפרשה ולדרוש "לדון על כל באור מלא".⁶

לפנינו "גילוי וכיסוי בלשון" נוסח אלתרמן. אלתרמן פתח וסיים את שירו "הם לבדם", שיר הסיום של קובץ שיריו הראשון *כוכבים בחוץ*, במילים "בְּנִגּוֹן דּוּמִיּוֹת וְשָׁמַיִם [...] רַק הַצְּחוּק וְהַבְּכִי יִלְכוּ בְּדַרְכֵינוּ הָאֵלֶּה / עַד יִפְּלוּ בְּלִי אוֹיֵב וּבְלִי קָרֵב", הנטולות מסיום מאמרו של ביאליק "גילוי וכיסוי בלשון" ("עד כאן על לשון המילים. אבל מלבד זה 'עוד לאלוה' לשונות בלא מילים: הנגינה, הבכייה והשחוק [...] הללו מתחילים ממקום שהמילים כלות"). גם בשירו "תחום המשולש" רמז אלתרמן למאמר קלסי זה, הן בפיחות הזוחל שחל בהוראת המילים ובהזנייתן בתקופת מלחמה.⁷ בעקבות מאמרו של ביאליק טוען שירו של אלתרמן "כִּי תִהְיוּ בֵּין הָעֵבְדוֹת הַמְּבַעֲיֹתוֹת וּבֵין הַהֵד", ובשירו השני, "עם פסק הדין", כעין המשך ל"תחום המשולש" שנכתב מקץ שנתיים, כתב אלתרמן בבית האחרון "מְדִינָה אֲשֶׁר אֵין נַעֲשִׂית בְּתוֹכָהּ / עֲבוֹדָה שְׂפָזָאת – עוֹד מְצִיץ בָּהּ הַתְּהוֹ", כמתואר במאמרו של ביאליק, שכדבריו "בין כיסוי לכיסוי, מהבהבת התהום" ו"בין הפרצים מהבהבת התהום". ניכר שאלתרמן, ממש כמו ביאליק, ראה במילים אמצעי לכסות על התהום, והתנגד בכל מאודו להתחמקות מקריאה לילד בשמו. מילים כמו "פשע מלחמה", "רצח", "גזל" ודומיהן אינן יכולות להתחבא מאחורי ביטויים אָאוּפְּמִיסְטִיִּים למיניהם כדוגמת "מילוי תפקיד", "משמעת" ו"ציות לפקודה".⁸

השאלה מדוע בחר אלתרמן להגיב על האירוע דווקא באמצעות הדיון המוסרי המופשט, ולא באמצעות תיאור האירועים המוחשיים כמות שהם, היא מסוג שאלות הסרק שהפנו אל ביאליק לאחר חיבור הפואמה "בעיר ההרגה" (מבקרים אחדים שאלו מדוע לא תיאר ביאליק בשירו את מקרי ההגנה העצמית שהיו בקישינב; ואחרים שאלו מדוע גינה את נפגעי הפרעות, ולא את הפורעים). נתן אלתרמן, כמו שני "המשוררים הלאומיים" שקדמו לו – יהודה ליב גורדון וחיים נחמן ביאליק – חיפש תמיד את הדרך האפקטיבית ביותר לעורר את ציבור קוראיו מאדישותו ולנסות לתקן את המצב, מבלי לחשוש פן יאשימו את יצירותיו האקטואליות על שאינן משקפות את התמונה כולה בצורה מלאה ומאוזנת. כך נהג יל"ג ביצירתו "קוצו של יוד" שעה שתיאר את קשיות לבו של הממסד הרבני בצבעים שחורים משחור, וכך נהג ביאליק ביצירתו "בעיר ההרגה" שעה שתיאר את בני עמו כפשפשים וכעכברים הנסים אל חוריהם. כידוע, דווקא שירו "הבלתי מאוזן"

והמעליב, של ביאליק שגינה את הקרבנות במקום את הרוצחים, השפיע למרבה הפרדוקס על המציאות החוץ-ספרותית הרבה יותר מאותן יצירות שהזדהו עם סבל הקרבנות. השיר הפך לאחת היצירות המעטות בתולדות הספרות העברית שבראו מציאות חדשה: הוא היה אותו ניצוץ שהצית את הרעיון להתארגנות כוח המגן העברי.

גם בשיר שלפנינו חיפש אלתרמן דרך נאותה לעורר בקוראיו מודעות ולהביא לידיעתם את הזוועה שהתחוללה בלא ידיעתם בארצם, לא הרחק מביתם, בידי אנשים שהופקדו על משמר הגבול (ועל הגבולות המוסריים התקשו לשמור). אילו תיעד בשירו את האירועים, כבכתבת תחקיר מקיפה ומאוזנת, תוך אזכור אותם שוטרים שסירבו פקודה ולא ירו באזרחים, היה שירו נשכח מזמן. אילו תיאר את הזוועות, תיאור פלסטי מוחשי, אפשר שהיה גורם לזעזוע או לרתיעה, אך מרחיק את קוראיו מן השאלה העיקרית והחשובה ביותר: כיצד ניתן למנוע הישנותם של אירועים כאלה בעתיד, וכיצד ניתן להתחיל מאל"ף ולחנך את כל בני כל הדרגים והדרגות – למן החייל הפשוט ועד לשר הביטחון; למן האזרח הפשוט ועד לראש הממשלה. דומה ששירו של אלתרמן הצליח לעשות כן יותר מכל תיאורי הזוועה שפרסמו אחרים בעיתונות בת-הזמן.⁹ מכל מקום, זוהי יצירת הספרות היחידה על אותם ימים אפלים ששרדה בתודעת הציבור. רוב הדברים שנכתבו באותה עת צללו לתהום הנשייה, לרבות תגובתו של המשורר חיים גורי (בחתימת חגי) "על זאת ועל עוד משהו", הדנה בטבח בכפר קאסם, שנדפסה בעיתון למרחב ארבעה ימים לאחר שירו של אלתרמן והתפלמסה אִתּו, אך נשכחה כליל.¹⁰

ג. כסדום היינו לעמורה דמינו

מיהם האשמים במעשה הנבלה שנעשה בישראל לפי שירו של אלתרמן? האשמים, בראש ובראשונה, הם כמובן אותם שוטרים של משמר הגבול שידם הייתה קלה על ההדק, ולא ניצת בהם אף לא זיק אחד של רחמים כלפי האזרחים התמימים שניצבו מולם ולנוכח יללת הנטבחים (בין ההרוגים היו גם ילדות שלא היה בהן כדי לסכן במאומה את כוחות הביטחון). אשמים הם גם אותם מפקדים שנתנו את הפקודות חסרות ההיגיון וההגינות להקדים את העוצר בהתראה של שלושים דקות מבלי לברר אם הגיעה השמועה על ההתראה לכל בני הכפר, ואף התירו לירות באותם אזרחים שלא יצייתו לפקודה גם אם לא ידעו עליה. אשם לא פחות הוא מי שהורה להטיל את העוצר, קרי שר הביטחון דוד בן-גוריון. הטבח נערך אמנם בידי שוטרי משמר הגבול, שאינם אנשי צבא, אך על פעולה זו הוחלט כי כוחות משמר הגבול

יפעלו תחת מרותו של הצבא, ועל כך מעיר שירו של אלתרמן, תוך שהוא מפנה אצבע מאשימה כלפי בן-גוריון, שר הביטחון הממונה על הצבא:

יִדְעֵנוּ גַם הַגָּד לָנוּ: מִטָּה הַמְשֻׁטָּרָה חָרַד לְשִׁמְעַ פְּעֻלָּם שֶׁל פְּקוּדָיו
(אֵף כִּי חוֹבָה לֹא מֵר: עוֹשֵׂי הַפֶּשַׁע לֹא הָיוּ כְּפוּפִים לְמְרוֹתוֹ-וְסִמְכוֹתוֹ
בְּאוֹתוֹ לֵיל עֶצֶר יְהוּדִי...)
יִדְעֵנוּ גַם הַגָּד לָנוּ כִּי הַמְטָכָ"ל זָעֵזַע, וְלֹא אֶחָד בְּמִמְשָׁלָה תִּפְשֵׁ רֹאשׁוֹ
בְּשִׁתֵּי כַּפּוֹת יְדָיו....
אֲךְ מֵאֲתָנוּ, מִהֶמוֹן בֵּית-יִשְׂרָאֵל, גּוֹזְלִים אֶת זְכוֹת הַיְסוּד שֶׁל הַיְדִיעָה
וְשֶׁל הַדִּין.

בנוסף לשוטרים, למפקדיהם ולשר הממונה עליהם, בחר אלתרמן בשירו "תחום המשולש" להתמקד במפתיע בשני מעגלים נוספים, שלא ישבו כלל על ספסל הנאשמים ואיש לא העלה על הדעת לתלות בהם אָשָׁם. הראשון שבהם הוא חוגם של הסופרים, האמנים ואנשי הרוח שלא הרימו קולם ולא גינו את המעשה הנפשע.¹¹ להפך, פזמונאי כדוגמת יחיאל מוהר, שכתב כמו רבים מבני הדור פזמונים בסגנון אלתרמני, כתב את שירו המזוירי ומרחיב הלב "משמר הגבול", המעלה על נס את אנשי המשמר וקושר להם כתרים. אלתרמן חשב שלא עת היא לפאר ולרומם יחידה שביצעה פשע כה נתעב, ועל כן ראוי בעת כזו לגנוז את השיר הנישא בפי כול, וכניסוחו אלתרמן בטורו "תחום המשולש":

וְזִמְרִים וְזִמְרוֹת שָׁרִים אֶת שִׁיר-מְשֻׁמֵּר-הַגְּבוּל
וְקוֹל דְּמֵי נְקִיִּים חוֹפֵר אֶפְיֵק בּוֹ וְעָרוֹץ.¹²

אלתרמן חשב שאנשי הרוח הם המשכוכית שבעדר; שתפקידם הוא להזכיר ללא הרף לחברה את הנורמות הרוחניות והערכיות הנכונות, ולא לפאר ולרומם בכל מחיר את מעשיהם של מגיני העם ומנהיגיו. לעומת מוהר, ששיבח את שוטרי משמר הגבול על מסירותם, טען אלתרמן בטורו "תחום המשולש" ששוטרים אלה לא ידעו לשמור על הגבול כראוי, וגרמו בפעולתם הנפשעת בכפר קאסם לקריסת כל גבולות המוסר ולהחזרת המדינה לתוהו ובוהו. חשוב, טוען שירו של אלתרמן, שיישמר הגבול הברור שצריך להפריד "בין הצבור ובין פושעי"ו וכן "בין מלאכת המשמר ההכרחית ובין הזככי צלמה לצלם חֲדוֹת". ברי, אלתרמן הוציא כאן את המושג "גבול" מידי פשוטו, והפכו לאותו "הקו העז והברור" שאמור היה להפריד בין מבצעי הטבח לבין המוני בית ישראל, שדבר הטבח הוסתר מהם וממילא נמנעה

מהם זכות המחאה עליו. כך הפכו בשתיקתם, מבלי דעת ובעל כורחם, שותפים לפשע.

אכן כי כן, לדעת אלטרמן, אשם מבלי דעת גם מעגל נוסף – העם כולו שהפך בעל כורחו שותף סוד לאחריות. המושג "שותף סוד" הוא מושג המקובל בשירותי הביטחון לצורכי מטרה חיובית ומועילה ומחויבת המציאות, אך אלטרמן הפקיעו מן השימוש השגור והפכו שם נרדף לאי-ידיעה מכוונת מטעם השלטון – סודיות שנועדה לבטל את "זכות הציבור לדעת" ללא היגיון והגינות. בניגוד למילים "יְכַרְכֵּם הַזֵּיתִים מִכֶּסֶף סוּדוֹת", שבפזמון "משמר הגבול" של יחיאל מוהר ("מכסיף" גם משום שצבעם של עלי הזית כסוף, גם משום שהסוד הביטחוני שמור וכמוס כבכספת), שירו של אלטרמן חוזר ומתרה שאין לשמור את הדברים בסוד ובלחש ("מיום המעשה ועד עתה נתון אותו הפך לטפול של לחש סוד¹³ שאינו סוד", "לכן לא בלבד שאין לשמור את הדברים בסוד [...] ולדון בו במלחש ובמכסה"). צריך לחשוף ולא להכסיף, להסיר את המכסה ולא לכסות. קברניטי המדינה הפכו את כל המון בית ישראל, מאונס ובלי ידיעתו, לשותף לשמירת סודו של מעשה דמים מתועב, ורק אם ייערך דיון משפטי פומבי, ולא בדלתיים סגורות, "יגד ויקבע שאין לעם הזה יד באשם הזה", כבפרשת עגלה ערופה שבסוף פרשת שופטים, שבה יכולים בני העם לומר ככלות הכול: "ידינו, לא שפכה (שפכו) את-הדם הזה" (דברים כא, ז).¹⁴ ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן גוריון, שהורה על האיפול, לא נתן לעמו את הפריבילגיה המתבקשת באופן טבעי, קרי: לנער את חוצנו מן המעשים הנפשעים, לדרוש עונש למבצעי הפשע ולערוך "בדק בית" שיברר מה קרה, איך קרה ואיך למנוע הישנות מקרים כאלה בעתיד.

ד. כללי המוסר הטבעי

לטענת אלטרמן, כל אחד ואחד חייב היה לשאול את עצמו איך קרה שעקרונות שהיו צריכים להיות נהירים לכל אחד ואחד באופן טבעי נפרצו באופן כה ברוטלי, ללא כל זיק של אנושיות. כל בן אנוש באשר הוא צריך לדעת באופן טבעי ואינסטינקטואלי ששפיכות דמים כמו זו שאירעה בכפר קאסם היא מעשה חייתי נפשע שאסור היה לו שיקרה. קביעה כזו אינה קביעה שצריכה להיאמר מפי שופטים בבתי משפט, כי אם עניין שהוא, כדברי השיר, בבחינת "משפך ראשון". כל אדם באשר הוא אמור לדעת זאת מבלי שיצטרך ללומדו מפי מורי הוראה ומבלי לגייס לשם כך את המערכת המשפטית. עוד לפני מתן תורה ומסירת הדיבר "לא תרצח", נקבעו בעולמנו "שבע מצוות בני נח", המשותפות לכל הנבראים בצלם, ובראשן איסורי עבודה זרה, שפיכות דמים וגילוי עריות. כללים כאלה מקובלים על כל בני המין האנושי בלי

הבדל דת, מוצא וגזע, וחלים עליהם, וכל המפר אותם אחת דינו להיענש ובמלוא החומרה.

אמת, יש תקופות של מלחמה שבהן ההרג הוא רע הכרחי ובל-יגונה, אך גם במלחמות וסכסוכים מזוינים, טוען אלתרמן בשירו, יש לשמור על קווים אדומים. הרג ללא נימוק של אוכלוסיה אזרחית חפה מחטא, ובתוכה זקנים, נשים וטף, שאלבא דכולי עלמא אינם משתתפים בלחימה, הוא הפרה חמורה של דיני הלחימה, ועל מפקדיו ומבצעיו של הרג כזה מוטלת אחריות פלילית ויש להעמידם לדין ולהענישם. לא במקרה מכנה שירו של אלתרמן את הטבח בכפר קאסם "נבלה שְׁנַעְשֶׁתָה בְּיִשְׂרָאֵל". צירוף זה נזכר בהקשרים אחדים, ובהם אונס דינה, אך דומה שאלתרמן ביקש להעלות הקשר מסוים, הקשור דווקא בכיבוש הארץ ובפשעי מלחמה – פשעו של עכן שנלכד ונסכל: "וְהָיָה הַנִּלְכָד בְּחַרְם יִשְׂרָאֵל בְּאֵשׁ אֹתוֹ וְאֵת-כָּל-אֲשֶׁר-לוֹ כִּי עָבַר אֶת-בְּרִית יְהוָה וְכִי-עָשָׂה נְבִלָה בְּיִשְׂרָאֵל" (יהושע ז, טו).¹⁵ משמע, גם בתקופת כיבוש הארץ והתנחלותם של שבטי ישראל בארץ, בתקופתו של מנהיג שנצטווה להשמיד את עמלק מתחת לשמים ולהאבידו לפי חרב, נשמרו בעת קרב מצוות "עשה" ו"לא תעשה", שהעוברים עליהן נסקלו למוות. גם בתקופת מנהיגותו של מצביא ממשיד-דרך כדוגמת יהושע בן-נון, אסור לשכוח ולהשכיח את תקופת מנהיגותו של קודמו, המחוקק הגדול, שנתן לעמו ולאנושות את עשרת הדיברות, ובהם הדיבר "לא תרצח". ובמילים אחרות: גם בתקופת מבצע קדש, המקבילה לתקופת יהושע (ובן-גוריון, חובב התנ"ך, ראה עצמו לא אחת כבן דמותו המודרני של יהושע בן-נון), אסור לעם ולמדינה הצעירה לשכוח את הר סיני ואת כלליו של המוסר היהודי. אלתרמן חתם את השיר באזכור צוקיו של "הר עֶשְׂקֶת הַדְּבָרוֹת", כדי להציב סייג של "עד כאן". בכל מלחמה יש קווים אדומים שאסור לשכוח אותם ולחצותם. הם ניתנו לעם ישראל ולאנושות כולה, וחייבים לחול על בני כל הדתות, גם בעת מלחמה.

מתן תורה ממשה רבנו לעמו ולאנושות בהר סיני מזכיר גם את מגילת רות, הנקראת בחג השבועות, הלא הוא חג מתן תורה. במגילה הן נכתב "וַיִּתְּנֵם כָּל-הָעִיר" (רות א, יט), ובשירו של אלתרמן נקבע "לא יתכן צפור בר-הכפרה שלא יהם לעת מקרה כזה". בן-גוריון בדבריו האפולוגטיים בכנסת ביום 12.12.1956 השווה את ערביי ישראל לגר הגר בתוכנו, ומיד גם נסוג בו מהשוואה זו, כפי שנראה להלן. באזכור המרומז של מגילת רות, הנושאת את שם הגיורת הידועה ביותר, שממנה יצאה השושלת שהולידה את דוד המלך, המצביא הדגול והמלך המשיח, ביקש כמדומה אלתרמן להראות את היחס הנאות לזר ולאחר כפי שנקבע בתנ"ך. הוא אף

ביקש כמדומה לרמוז לדור מקולקל כמו זה המתואר בפתח מגילה רות – דור שיש לחנכו מחדש ולטעת בו ערכים בריאים ונכונים.

את המילים הראשונות של מגילת רות ("וַיְהִי, בַּיָּמִי שֶׁפֶט הַשְּׁפָטִים") פירש רש"י כימים שבהם שפטו את השופטים על עוולותיהם: "שהיו השופטים עצמם מקולקלין, והיה פתחון פה לנשפט להוכיח את מוכיחו [...]": טול קורה מבין עיניך – פְרוש מעברה חמורה שבידך"). בפתח מגילת רות מתואר, לפי רש"י, דור פגום שנשתלח בו רעב כדי להחזירו למוטב, ומשום כך אסונות התרגשו על בניו (מותם של מחלון וכליון, בניהם של נעמי ואלימלך). גם אלתרמן ניצב מול דור פגום, שבו נמלאה הארץ חמס ושפיכות דמים, וקברניטיו בגדו בייעודם – לחנך את העם ולהאיר את עיניו בסוגיות מוסר בסיסיות, שבהעדרן עלולה הארץ לחזור לתוהו. מציאות מקולקלת כזו, רמז המשורר לקוראיו, היא שורש פורה ראש ולענה, ועל כן אסור שאצל ציבור בר-הכרה לא תישאלנה השאלות הנכונות, שהן תנאי מוקדם לתיקון הקלקלות המוסריות:

בִּיצַד קָרָה מֵה שֶׁקָרָה וְאֵיךְ יָכוֹל הָיָה לְקָרוֹת מֵה שֶׁקָרָה
וְאֵיךְ וּמֵה חָיָב הוּא לַעֲשׂוֹת כְּדֵי שֶׁלֹא תִקָרָה כְּזֹאת מְחָר.

ביצירתו לסוגיה ולתקופותיה לימד אלתרמן את קוראיו שוב ושוב להתבונן באירועים דרך עיני האחר, בחינת "את השנוא עליך אל תעשה לחברך".¹⁶ כך השתמש בכוונת מכוון בטורו "על זאת" באגדה על אמו של רש"י שנס הצילה שעה שפרש גרמני עמד לדרוס אותה ואת העובר שבבטנה.¹⁷ כך תיאר בשירי *מכות מצרים* את סבלם של האב והבן, אנשי נוא אמון, בחינת "מעשי ידיי טובעים בים ואתם אומרים שירה?". כך אף הזכיר בטורו "תחום המשולש" את הברכה השנייה אחרי "קריאת שמע", הנחתמת במילים "הפורש **סוכת שלום** עלינו ועל כל עמו ישראל ועל ירושלים".¹⁸ עם המתפלל לאלוהיו שיפרוש עליו סוכת שלום, אינו יכול לפרוש סוכת שתיקה על מעשים נתעבים שעשו מקצת בניו לזר המתגורר בביתם (ואילו כאן אין פורשים את סוכת השלום, כי אם "נִפְרָשֶׁת סִכְתָּהּ שֶׁל הַשְּׁתִיקָה עַל כָּל וְכָל יַחְדָּו"). השתיקה חסרת הצידוק מסוככת על המציאות, ועוטפת אותה בערפל. היא משתיקה את הדי המציאות, וגורמת לכלל ישראל להיות שותפים למעשה הנפשע בכך שהיא מונעת ממנו את הזכות להתנער מן הטבח ולגנותו.

ד. החוט המשולש

שירו של אלתרמן נקרא "תחום המשולש", מאחר שכפר קאסם נמצא בקצהו הדרומי של המשולש, ואולם המושג "משולש" ביצירת אלתרמן לסוגיה הוא מושג

רב מערכת שראוי להאירו ולהתבונן בו מהיבטיו השונים. את קובץ מאמריו המאוחר הכתיר אלטרמן בכותרת *החוט המשולש*, המבוססת על הפסוק המקראי "וְהַחֹט הַמְּשֻׁלָּשׁ לֹא בְמִהְרֵה יִנְתֵּק" (קהלת ד, יב), המלמד כי חבל השזור משלושה חוטים, גם אם כל אחד מהם דק וחלש, לא ייקרע ולא יינתק בנקל. לשון אחר: שלושת החוטים, כשהם שזורים יחדיו, עצמתם, עמידותם וחסינותם מבטיחות חוזק ועמידות לאורך ימים. עבור אלטרמן "החוט המשולש" דומה רק לכאורה לאותו "חוט משולש" של "שומרי אמוני ישראל", המדברים בנשימה אחת על "עם ישראל, ארץ-ישראל ותורת ישראל". עבורו, "החוט המשולש" הוא הניסיון הקרואי של הציונות להקים עם חדש, ארץ חדשה ותרבות חדשה על בסיסם של עם עתיק, ארץ עתיקה ותרבות עתיקה.

לפיכך, שירו של אלטרמן "תחום המשולש" מלא ב"שלישיות" וב"חוטים משולשים": "המשולש" עבורו אינו רק חבל הארץ שבו התרחש הטבח הנתעב, כי אם גם רמז לשלושת מרכיביה של התגובה הרגשית על האירוע ושל שלוש השאלות העקרוניות שאירוע זה צריך לעורר אצל שומעיו. הטבח זוכה בשירו של אלטרמן לשלושה כינויים: נְבִלָה, תועבה וזעווה, והוא מעורר בשומעיו שלוש תגובות אמוציונליות: חלחלה, חמה וזעם. אליבא דאלטרמן, אילו נדון אירוע זה רק בבית משפט, הייתה זו בחירה "מִיְכָנִית, טְכְנִית, רִבּוֹטִית" (שוב העניק המשורר שלושה תארים בלתי מחמיאים לאפשרות ההיפותטית שהמקרה יידון אך ורק בבית-הדין הצבאי). מן הצד האינטלקטואלי, אירוע זה אמור לדעת המשורר לעורר את שלוש השאלות שכבר נזכרו כאן: א). כיצד קרה מה שקרה; ב). איך יכול היה לקרות מה שקרה; ג). איך ומה חייבים לעשות כדי שלא תקרה כזאת מחר. שלוש התגובות, שלוש השאלות ושלושת הזמנים – עבר, הווה ועתיד – נכרכים כאן יחדיו כדי להתבונן בפרשה מכל היבטיה. יש לציין כי גם כאשר עסק אלטרמן בענייני המציאות "הבווערים", וגם כשדן בעניינים שהתחוללו מול עיניו הרואות, ידע תמיד לטעת את המקרה האקטואלי בהקשריו הרחבים, לחשוב על מקורותיו ועל תקדימיו בעבר ועל השלכותיו לעתיד לבוא.

ויש להוסיף גם את הפן ההנדסי של המילה "משולש" שבכותרת טורו של אלטרמן: המשולש כצורה גאומטרית היא הצורה היציבה והקשיחה ביותר מבין הצורות ההנדסיות. זוהי צורה יציבה (rigid), שכן אורכי צלעותיה קובעים את זוויותיה, ומרגע שנקבעים האורכים, וממילא גם הזוויות, אין כל חופש להזיז צלע מצלעות המשולש מבלי להזיז ולשנות גם את הצלעות האחרות. זוהי הצורה ההנדסית היחידה שאין בה כל גמישות, וזאת בניגוד לצורות הנדסיות אחרות (מרובע, מחומש, משושה וכן הלאה), שניתן להזיז בהן את הצלעות, לשנות את

אורכן ואת זוויותיהן. אם רוצים לייצבן ולהקשיחן, צריך להוסיף בהן אלכסונים, ההופכים אותן לסדרת משולשים יציבים. אם לגזור גזרה שווה מן ההיבט הגאומטרי אל ההיבט הרעיוני, הרי שגם במבנה רעיוני משולש כמו שלושת האיסורים הראשונים של "שבע מצוות בני נח", שהיו מקובלים עוד לפני מתן תורה בהר סיני (האיסורים על עבודה זרה, שפיכות דמים וגילוי עריות) אין, ולא יכולים להיות, כל תזוזות ותמורות לצורכי התגמשות. המבנה חייב להיות יציב וקשיח, בלי ויתורים ו"הנחות". האיסור על שפיכות דמים בכוונה תחילה שלא לצורכי הגנה הוא איסור אוניברסלי חסר פשרות, המקובל על כל בני המין האנושי, ומובן מאליו שאין להגמישו.¹⁹

עם זאת, אלתרמן ידע לומר דבר והיפוכו בהעלם אחד: כך, למשל, הוא יכול היה לתאר, בעת ובעונה אחת, בשורות הסיום של שירו "ליל קיץ" (מתוך *כוכבים בחוץ*), הן את העיר בשעות הקטנות של הלילה, שעה שמקצת יושביה חוזרים לביתם מבילווי זימה ליליים ומכבים את האור בחלונות ("עיר אֶשֶׁר עֵינֶיהָ זֹהַב מְצֻפֹת"), והן את העיר בשעת בוקר מוקדמת, שעה שמקצת יושביה מתעוררים משנתם ויוצאים לעמל יומם "בְּנֵהִימָה מְרֻעָת". שירו "הסער עבר פה לפנות בוקר" (מתוך *כוכבים בחוץ*) נפתח בסערה, שאחריה "נִרְגַע הַשּׁוֹק וְקָם", ולכאורה מתוארת בו התאוששות השוק והתנערותו מתוך ההפכה. ואולם, המילה "קם" מבטאת גם נפילה ודעיכה (כבפסוק המקראי "וַאֲחֵתָיו לֹא-יָכֹל לְרֹאוֹת, כִּי קָמוּ עֵינָיו מִשִּׁבּוֹ"; מלכים א', יד, ד), במובן של "כהו, שקעו ופסקו לראות", וגם המילה "נרגע" מבטאת דבר והיפוכו: רגיעה וריגוש, כבפסוק המקראי "רָגַע הָיָם, וַיָּהֲמוּ גִלְיוֹ", ישעיהו נא, טו). התיאור הגלום במילים "נִרְגַע הַשּׁוֹק וְקָם", הוא אפוא תיאור דואליסטי של תרתי-משמע, ואין לדעת אם לפנינו התרגשות שנרגעה או רוגע שהורגז מרבעו. כך גם במעשייה המחורזת לילדים *מעשה בפ"א סופית*, שבה תיאר אלתרמן את הסביבה *המחרישה* תרתי-משמע (שותקת חרש, מחרישת אוזניים), שעה ש"שֶׁקֶט קָם מֵאֵין קְמוֹהוּ" (בכפל משמעיו של הפועל "לקום": להתרומם ולשקוע).

על כן, גם לגבי המשולש יכול היה אלתרמן לומר בהעלם אחד דבר והיפוכו: המשולש הוא אמנם הצורה ההנדסית היציבה ביותר, ואין בו שינויים ותזוזות, אך המשולש שעל מפת מדינת ישראל הוא האזור הפחות יציב מכל האזורים. אלתרמן נזקק בכותרת שירו לשלוש הוראותיו של מושג "תחום המשולש" (triangle zone), שכולן רלוונטיות לתוכן השיר. האחת היא מתחום המלחמה ומשחקי המלחמה, ועניינה טקטיקות של התקפה והגנה אזוריות בעת לוחמה; השנייה משמשת את שוק ההון,²⁰ ועניינה שיאים ונקודות שפל; ההוראה השלישית היא מתחומי

הגאולוגיה, ועניינה שינויים טקטוניים וססמיים ברובדי הקרקע הניכרים ברוכסי הרים.

אלתרמן תיאר בשירו את רעידת האדמה הערכית-מוסרית שחוללו המלחמה ואת נקודת השפל שאליה הגיעו כוחות הביטחון שעה שירו ללא אבחנה באוכלוסיה אזרחית חפה מפשע. הוא תיאר את הקרקע שנשמטה מתחת לרגליו שעה שנודעו לו ממדי הזוועה, ועל כן חתם את שירו במשפט הטעון "בפאתי דרום של הזיכה הזאת קמים צוקיו של הר עשורת הדברות". שירו של אלתרמן נוקב בשמו של "הר עשורת הדברות" מסיבות אחדות: הוא מזכיר את הדיבר "לא תרצח", ורומז שאין לשכוח ולהשכיח את תורת המוסר שנמסרה לעם ולעולם; צורתם המחודדת של הצוקים ממחישה את האצבעות המאשימות המופנות לעבר ההנהגה; הצוקים הקמים (מתרוממים או שוקעים) ממחישים את השינויים הגאופיזיים של רעידת האדמה הערכית-מוסרית שהתחוללה בעת האירוע.

אפשר שהשורות "על סף זיכת קרבות הנה המעשה. אכן. אכל בקצה זיכת הקרב / בפאתי דרום של הזיכה הזאת קמים צוקיו של הר עשורת הדברות" אף רומזות לקשר כלשהו בין תחילת מבצע קדש, שהביא את הלוחמים עד למרגלות הר סיני,²¹ לטבח בכפר קאסם שאירע ביום הראשון של המלחמה. הטבח בכפר קאסם עלול היה להתפרש, ואכן התפרש אצל אחדים, כפעולת הסחה מצד ראש הממשלה ושר הביטחון; כפעולה שנועדה להשלים את יעדי מלחמת תש"ח, אך נשתבשה ונכשלה.²²

כרגיל אצל אלתרמן, הניסוח הוא ניסוח אוקסימורוני, האומר דבר והיפוכו בעת ובעונה אחת: מצד אחד, ההרים מתרוממים, קמים ומתקוממים על הנבלה שנעשתה בישראל (הצוקים החדים נראים כמשולשים חדי זווית, כידיים מונפות כלפי שמים או כאצבעות מאשימות). מצד שני השורש קו"ם אצל אלתרמן מבטא כאמור גם שקיעה וקריסה, כבצירוף המקראי "קמו עיניו". השיר, המתאר "רעידת אדמה" מטפורית, מראה איך קם ההר והזדקר עם צוקיו המחודדים והמאיימים, אך גם כיצד קרס תחתיו – כיצד קרסו כל הנורמות והערכים כברעידת אדמה ממשית. השיר פותח ומסתיים בקימה: השורש קו"ם משובץ בו בשורה השנייה ("קמו חשופים כמו גלעד") ובשורה האחרונה ("קמים צוקיו"). כאמור, לפנינו – בעת ובעונה אחת – גם התרוממות והתקוממות וגם קריסה ושקיעה.

ה. תגובתו של בן-גוריון

בהערות לכרך ב' של הטור השביעי במהדורת כל כתבי אלטרמן,²³ כתב העורך והמהדיר מנחם דורמן, כי ימים אחרים לאחר פרסום הטור "תחום המשולש" (השיר נדפס כאמור בעיתון דבר מיום 7.12.1956) קרא ראש הממשלה דוד בן גוריון את ההודעה הבאה בישיבת הכנסת מיום 12.12.1956:

עליי למסור לכנסת על מאורע זוועה מחריד שקרה בתוכנו ואשר עיקרו כבר פורסם על-ידי הממשלה מיד לאחר המעשה, ואחר כך ביתר פרוטרוט, כשנתקבל הדין-וחשבון של ועדת החקירה שנתמנתה לשם כך מיד לאחר המאורע. ביום 29 באוקטובר 1956, כשהתגברה פעולת הפידאיון והתחיל מבצע סיני, הוכרז עוצר בכמה כפרים על הגבול המזרחי, לשם שמירת חיי הכפריים. ביצוע העוצר ושמירתו הוטל על משמר-הגבול [...]. בכפרים אחדים שבו כמה תושבים לביתם לתומם לאחר שעות העוצר ונהרגו על ידי כמה מאנשי משמר הגבול. בין הקרבנות היו גברים, נשים וילדים. [...] לא אחטא בחטא בזיון בית המשפט ולא אחווה דעה על אשמת החשודים שהועמדו לדין, אבל אני רואה כחובה להביע בשם הממשלה, בשם מפקדת המשטרה ובשמי אני, חרדתנו העמוקה לאפשרות מעשה זוועה כזה, הפוגע ביסודות הקדושים ביותר של המוסר האנושי, השאוב מתורת ישראל. העם היהודי וכל טובי האנושות התפארו תמיד – ובצדק – בהוקרת חיי האדם. 'לא תרצח' הוא הצו העליון שנמסר לנו מהר סיני. ואין עם בעולם שמחשיב יותר מהעם היהודי יקר חיי האדם, פירוש הדבר חיי כל אדם, בלי הבדל מין, גזע, דת ולאום. אנו למדנו כי אדם נברא בצלם אלוהים, ואין איש יודע מה היה צבע עורו של האדם הראשון, שלא היה שייך לשום אומה מיוחדת, אלא היה רק אדם, ולמען לא להשאיר כל ספק בלב מישהו, שאין להבדיל בין אדם לאדם, נאמר בתורתנו: 'וכי יגור אתך גר בארצכם לא תונו אותו. כאזרח מכם יהיה לכם הגר הגר אתכם ואהבת לו כמוך'. לא רק חוקה אחת לגר ולאזרח, אלא יש להתייחס לגר הגר בתוכנו באהבה. אין ערביי ישראל גרים, אלא אזרחים שווי זכויות, אבל בנוגע לחיי אדם אין הבדל כלשהו בסטטוס האזרחי של האדם. חיי כל אדם הם קדושים. שני עקרונות קדושים אלה נפגעו באופן מזעזע במקרה מחריד זה – ואני בטוח שהכנסת כולה תצטרף להרגשה, שניסיתי להביע בדברים אלה, ולא ייעשה עוד כן בישראל".

ניכר כי בן-גוריון כרה אוזן לדברי אלטרמן, המהדהדים מתוך טיעוניו. בן גוריון מזכיר בדבריו את הדיבר "לא תרצח" הוא הצו העליון שנמסר לנו מהר סיני", טיעון המהדהד מן השורה החותמת את שירו של אלטרמן ("בפאתי דרום של הַיָּרְחָה הַזֵּאת

קמים צוקיו של הר עֶשְׂרֵת הַדְּבָרוֹת"). הוא חתם את דבריו במילים "ולא ייעשה עוד כן בישראל", המתכתבים עם דברי אלטרמן שהגדירו את הטבח בכפר קאסם "נְבִלָה שְׁנַעֲשֶׂתָה בְּיִשְׂרָאֵל". בן-גוריון קרא פעמיים לטבח "מעשה זוועה", המזכיר את שימושו של אלטרמן במילה המקראית "זֶעֱנָה", שפירושה "זוועה".

בן-גוריון אף ניסה להחיל בדבריו את הכלל של קדושת החיים לא רק ממעמד הר סיני, אלא גם למן ימות האדם הראשון, כנרמז מן הדרישה "יהי אור!", העולה במרומז משירו של אלטרמן המדבר על התהום ועל כך שיש לדון על הכול באור מלא. ניכר שדברי בן-גוריון נוסחו בחיפזון, והם לוקים בסתירות ובמעקשים, כגון הטעון המתפתל "אין ערביי ישראל גרים, אלא אזרחים שווי זכויות, אבל בנוגע לחיי אדם אין הבדל כלשהו בסטטוס האזרחי של האדם" (טיעון שלמרבה האירוניה המרה הועלה בעיצומם של ימי הממשל הצבאי המלא שהוטל בין השנים 1949 ו-1966, אשר הגביל במידה רבה את חופש התנועה של ערביי ישראל ואת זכויות הקניין שלהם).

בעת חיבור הטור "תחום המשולש" היה אלטרמן נתון כאמור בעיצומו של חיבור שירי עיר היונה, שרבים מהם עוסקים באַתּוֹס של המדינה הצעירה ומתפלמסים עם תפישתו המדינית-תרבותית של בן-גוריון, שהדגישה את ערכי הצבאיות ואת שלילת הגולה. אלטרמן ראה באחיזה בשלח כורח בל יגונה של החיים הממלכתיים, ותיאר אותה מעיד היונה כ"רות נְכָרִית [...] אַבְחַת חֲרָבוֹת גוֹיִים" (שיר ו' מן המחזור "ליל תמורה"). עמדתו, כפי שניסיתי להוכיח בספרי על עת ועל אתר,²⁴ חתרה אל אחדות הניגודים, והציגה כעין צירוף אוקסימורוני של העמדה הפציפיסטית שגילה בעבר (בשיר כדוגמת "אל תתנו להם רובים") ושל העמדה "הביטחוניסטית" שנתפתחה אצלו בשנות המאבק על עצמאות ישראל כתוצאה מצרכים שהזמן גרמם.

בצד האמירה השגורה של בן-גוריון בדבר הצורך למחות את עקמומיות הגולה וחולְיָהּ, המליץ המשורר בשירי עיר היונה להשתהות מפעם לפעם ולתהות אם אין בחולי הגלות גם יסוד שראוי לשומרו מכל משמר בשוב העם אל ארצו ומולדתו ("לו רק נִתְּהָה אִם אֵין בּוֹ בְּעֵלִיל/ נִצּוֹץ אֲשֶׁר טוֹב טוֹב כִּי נִשְׁמְרָנוּ/ מִן הַרְפָּאוֹת... לְבַל יִסּוֹף כְּלִיל/ מִתּוֹךְ דְּמָנוּ. זִיק אֲשֶׁר קוֹרֵן הוּא/ בְּאוֹר שְׁאִין לוֹ אַח, לְמוֹרְשָׁה/ בְּשַׁעֲרֵי הַעֵת הַחֲדָשָׁה // וְהוּא נִצּוֹץ שֶׁל סַרְבָּנוֹת נְמָרִי" וגו'). כאן ובמקומות אחרים בשירי עיר היונה טען אלטרמן אין להשליך את כל המטען שהביא עמו העם משנות גלותו ככלי אין חפץ בו. בשירו "תחום המשולש" רמז אלטרמן לחבריו "הכנענים" ולדוד בן-גוריון שטיפח דעות כמו-"כנעניות", ולכל אלה אשר ביקשו בהשראת תורת ניצשה לדלג על תקופת הגלות ועל תרבותה (וכן על כלליו של המוסר העברי-יהודי,

שכונה בפי ניצשה "מוסר עבדים" הבראיסטי, ולהחזיר את הגלגל אל האטביזם הפגני, הפרה-מונותאיסטי, לאילו תהומות של אכזריות חייתית יכול רעיון כזה לגלג את האוחזים בו.

הערות:

1. כפי שיפורט להלן בסעיף ה' של מאמר זה. מהירות התגובה של בן-גוריון ונכונותו לקבל את השקפתו של אלתרמן, ולא לצאת נגדה חוצץ, מזכירה את עמדתו בפרשת שירו של אלתרמן "על זאת", וראו מאמרי (2011), עמ' 13 – 22. המאמר נדפס גם באתר נתן אלתרמן.
2. פינקלשטיין (תשע"א), עמ' 185, הע' 472.
3. ראה דבריו של יוחאי אופנהיימר, (תשס"ד), עמ' 77 – 79. לטענת אופנהיימר, תשומת הלב בשיר "תחום המשולש" אינה מופנית לאירוע אלא להסתתרות הממסד מאחורי ההליך השיפוטי ולחוסר התגובה הראויה מצד הנוגעים בדבר. משמע, לא הרצח עצמו אלא האיפול שהטילו הרשויות על אירועי כפר קאסם הוא הניצב במוקד השיר. לדברי אופנהיימר, אין ביקורתו של אלתרמן ביקורת רדיקלית שיש בה כדי לערער על הקונצנזוס או לקעקע את האידאולוגיה שעליה הוא מושתת, אלא ביקורת בונה שנועדה לאשרר את הקונצנזוס ולעשות לתיקון המצב. דומה שאופנהיימר אינו מתבונן בחיוב בתפקיד הציבורי שנטל אלתרמן על עצמו, ורואה בכך התחמקות והסחת דעת מן העיקר, שלגבי דידו הוא "הזכות הגדולה לומר לא".
4. מנחם פינקלשטיין (תשע"א), עמ' 186, הערה 473, הראה שטיעון זה אינו תואם את העובדות, כי אלתרמן תיאר בשיר אחר את הטבח. הוא אף סתר (שם, שם) את הנחתה של חיה שחם (2002), עמ' 399 – 416, שלפיה מיעט אלתרמן בתיאורים שכן סבר שקוראיו יודעים ומכירים את העובדות. בעת פרסום שירו "תחום המשולש", לפני ההודעה בכנסת על האירוע, לא ידע הציבור הרחב כלל וכלל על הפרשה. שירו של אלתרמן אכן מיעט בתיאורים מוחשיים של הטבח, אך לדברי מנחם פינקלשטיין הסיבות לכך אינן הסיבות שמנו יוחאי אופנהיימר וחיה שחם, כי סיבות היפותטיות אלה עומדות בסתירה לעובדות.

5. ראו מאמרו של גידי נבו "לאור אפלת הימים: המודוס השנינתי-סטירי בשירתו העיתונאית של נתן אלתרמן", שהתפרסם באינטרנט באתר נתן אלתרמן.

6. פרדוקס מילולי (או אוקסימורון), העושה שימוש באותם שדות סמנטיים (חושך ואור) עולה מן הפזמון "משמר הגבול", הנזכר בטורו של אלתרמן. בפזמון זה, פרי עטו של יחיאל מוהר, שהושפע עד מאוד מסגנון פזמוניו של אלתרמן, מכריזים שוטרי משמר הגבול בגוף ראשון רבים: "הַנְּהָה בְּלִיל, עַת חֲשֵׁכָה תִּגִּיחַ, / וְחֲמוּשִׁים נִצָּא אֶל הַמְּשָׁמֵר / לְבַל הָאֵשׁ תִּתְאַחֵז שׁוֹלֵי שְׂדֵינוּ [...] לְמַעַן נִהְרַת פְּנֵי יְלָדֵינוּ". משמע, השומרים יוצאים לפעולה באפלת הלילה, עת חשכה תגייח, כדי להעלות אור ונהרה על פני ילדיהם. יש להזכיר בהקשר זה, כי את דרישתו של אלתרמן – "יֵשׁ לְדוֹן עַל כָּל בְּאוֹר מְלֵא" – הסמיך השופט מנחם פינקלשטיין לאמרתו הידועה של השופט האמריקני לואיס ברנדייס כי "אור השמש הוא המטהר הטוב ביותר, ואור המנורה הוא השוטר היעיל ביותר" (וראו פינקלשטיין [תשע"א] עמ' 190, הערה 487). עולה כאן במרומו גם הסיפור על דיוגנס, גדול הפילוסופים הציניקנים, שיצא אל חוצות העיר באור יום, מצויד בפנס, כדי "לחפש אדם ישר שכל" (וראו ספרי על עת ועל אתר [1999], עמ' 73).

7. זהו נושא שפרנס גם את שירו של ביאליק "חלפה על פניי", שנכתב בזמן חיבור המסה, וראו על כך בהרחבה במאמרי "גברו עלילות בארץ: המסה 'גילוי וכיסוי בלשון' ומקומה במסכת יצירתו של ביאליק", בתוך: על 'גילוי וכיסוי בלשון', בעריכת צבי לוז וזיוה שמיר, רמת-גן 2001, עמ' 151 – 169.

8. euphemism = לשון נקייה, שנועדה לצורכי התחמקות מאמירה קשה, מכאיבה ומדויקת. אלתרמן מעולם לא חשש "לקרוא לילד בשמו", אף דרש מעצמו ומזולתו לגלות אומץ ושלא להסתתר מאחורי מילים "מכובסות", וראו טורו של אלתרמן: "על זאת" ("יְיוֹשֵׁר לָהּ אִם-כֵּן עַל מְקָרִים עֲדִינִים / אֲשֶׁר שָׁמָּה, בְּמִקְרָהּ, רְצִיחָה"). בדומה, כשקבוצה של נערים כחולי חולצה פשטה על מקשת אבטיחים ליד טול-כרם ובזזה את יבוליה, היו שראו בכך מעשה קונדס, כמו "פילוח" תרנגולת מהלול בתקופת הפלמ"ח, אך אלתרמן טרח לקרוא למעשה "שוד" (וראו טורו "מקרה פעוט", הטור השביעי, א, עמ' 203 – 204). מותר כמדומה להניח שהוא היה לועג לנוהג המכונה Politically Correct, שמקורה בצביעות חברתית אינטרסנטית, ולא באמת לאמתה, המקובל בתקופתנו הבתר-מודרנית.

9. כגון מאמרו של לטיף דורי, "קציר הדמים האיום בכפר קאסם", שהתפרסם בעיתון על המשמר מיום 20.12.1956.
10. ראו תגובתו של חיים גורי, "על זאת ועל עוד משהו", למרחב, ז' בטבת תשי"ז (11 בדצמבר 1956), במדורו של חיים גורי "מה אומרים".
11. גם בטורו "על זאת", שנערך לאחר רצח אזרחים חפים מפשע, דרש אלטרמן להעניש את קהל הפייטנים המפייטים על קסם הודה של המלחמה, ולא רק את מבצעי הפשע גופם; וראו מאמרי (2011).
12. מתוך דברים אלה, המתארים איך חלחל דם הנקיים באדמה, חפר בה ערוץ וחתר תחת הגבולות שהוצבו בה, מהדהדים דברי ביאליק על הטבח בקישינב, הן בשירו "על השחיטה" ("וּבְדַמְכֶם חָיו וְהִנְקוּ [...] וְיִקָּב הַדָּם אֶת הַתְּהוֹם! / יִקָּב הַדָּם עַד תְּהִמּוֹת מַחְשָׁפִים. / וְאָכַל בַּחֲשֵׁךְ וְחָתַר שָׁם / פֶּל מוֹסְדוֹת הָאֶרֶץ הַנְּמַקִּים") והן בשירו "בעיר ההרגה" ("וְלֹא יִצְעַק עוֹד הַדָּם [...] כִּי בְתֵהֶם רַבָּה יֵאבֵד [...] וְהִכַּל יִהְיֶה כְּאֵין, וְהִכַּל יָשׁוּב כְּלֹא-הָיָה").
13. אלטרמן השתמש בצירוף "לחש סוד", שבו הכתיר את טורו מיום 9.1.1953, וראו בספרו של מנחם פינקלשטיין, הטור השביעי וטוהר הנשק (תשע"א), עמ' 188 – 189, הערה 481. גם כאן, בדברו על חבורת אזרחים שנורתה מגבה, הזהיר אלטרמן נגד אבדן המוסר היהודי ("הַשְּׂמֵרוֹ יְהוּדִים", התרה בסגנון "גלותי"-יידישיסטי), אף קבע כי "אין סוד / הִיכּוֹל וְצָרִיךְ לְהִיּוֹת חֲנִיץ / בֵּין הָעַם לְבֵין קוֹל הַמְּשַׁפֵּט וְהַצֶּדֶק". יצוין כי בצירוף דומה השתמש ביאליק בשירו "הרהורי לילה" ("הַמְּסַפְרוֹת בְּלַחֵשׁ [...] סוּד יְהִי, כְּזֵי כְּזִים") אך דומה שאלטרמן יצק לתוכו גם את המשמעות הדמונית-ארסית של המילה "לחש", כמו בפסוק "כִּי הִנְנִי מְשַׁלַּח בְּכֶם נְחָשִׁים צְפַעְנִים אֲשֶׁר אֵין-לָהֶם לַחֵשׁ וְנִשְׁכּוּ אֶתְכֶם נְאֻם-יְהוָה" (ירמיהו ח, יז), וזאת כדי להכתים את הסוד ולהציגו כמעשה מביש ומחפיר.
14. מובן שבפרשת עגלה ערופה אין יודעים מיהו הרוצח, ואילו בפרשת כפר קאסם הייתה זהותם של הרוצחים ידועה היטב, אלא שאלטרמן, כאיש רוח שביקש למצוא את ההקשרים המטפיזיים הנכונים, ועל כן רמז לפרשה המקראית שבה נופלת אשמה קולקטיבית על העם בגין רצח שנסיבותיו נותרו עלומות. הוא אף ביקש להחזיר לעמו ולמנהיגיו את הנורמות הרוחניות הנכונות, התקפות בכל דור ובכל אתר, שאם לא כן ידע כי המציאות תחזור אל התוהו. בדברי אלטרמן בשיר על ש"קול דְּמִי נְקִיִּים חוֹפֵר אֶפִּיק בּוֹ וְעָרוּץ" מהדהדים הפסוקים מפרשת עגלה ערופה ("כִּפְּרָ לְעַמֶּךָ [...] וְאַל-תִּתֵּן דָּם נְקִי,

- בְּקֶרֶב עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל [...] וְאַתָּה, תִּבְעֵר הַדָּם הַנֶּקִי מִקֶּרְבְּךָ"; (דברים כא, ח – ט).
- גם בשיר "הדין וסביביו" (דבר, מיום 24.10.1958), שהתפרסם שבוע בלבד לאחר הטור "עם פסק הדין" (שם, מיום 17.10.1958), הזכיר אלטרמן את המילים "לא יִדְיֵנו שְׁפָכוּ", שמקורן בפרשת "עגלה ערופה" (וראו: פינקלשטיין [תשע"א], עמ' 198, הערה 510).
15. גם שני אפיתטים מקראיים נוספים שהעניק אלטרמן לאירוע, מלבד "נִבְלָה", הלא הם האפיתטים "זעווה" ו"תועבה" נטולים מתוך הקשרים מקראיים שעניינם הפרה בוטה ויסודית של חוקי מוסר בסיסיים.
16. תרגום של המשפט הארמי "דעלך סני לחברך לא תעביד" (בבלי שבת, לא: ע"א). כך אמר הלל הזקן לגר אחד שביקש ממנו שילמדו את כל התורה על רגל אחת.
17. ראו מאמרי (2011), עמ' 17.
18. השוו לשורה "פֶּרֶשׁ עָלַי סֶפֶת שְׁלֶכֶת" בשירו המוקדם, הגנוז, של אלטרמן "בגן בדצמבר". נדפס: כתובים, ה, גיל' כג (ריג), כ"ט בניסן תרצ"א; 16.4.1931, עמ' 1. ראו גם: נתן אלטרמן, שירים 1931 – 1931, תל-אביב 1984, עמ' 16.
19. מותר כמדומה להניח שאלטרמן, שלמד הנדסה חקלאית והשתעשע במחזהו משפט פיתגורס עם המשפט הגאומטרי הנודע המתאר את היחס בין שלוש צלעותיו של משולש ישר זווית, כדי לקעקע את השימוש הרגיל ולהפוך את המשפט הגאומטרי למשפט הנערך על ספסלי בית-המשפט, חשב גם על משמעותו ההנדסית של המושג "משולש", וביקש לקבוע מסמרות לגבי הציוויים והאיסורים הקשורים לשפיכות דמים באשר היא.
20. עם שובו מלימודיו בצרפת, עבד אלטרמן זמן מה בעיתון כלכלי בשם השער, ואחדים משיריו מפגינים ידע בהיבטיו השונים של שוק ההון (השוק – מוטיב מרכזי ביצירתו – הוא לפעמים במשתמע גם שוק הכספים, ולא רק שוק הִפְרוֹת והִירָקוֹת).
21. אפשר שאלטרמן גם רומז לשורת הפתיחה של שיר "משמר הגבול" של יחיאל מוהר וגד מן, שאותו הוא מזכיר בטורו באירוניה. שיר "משמר הגבול" פותח במילים: "הַפֶּפֶר יִשֵּן, הָרִים צוֹפִים מְנַגְד", והמילה "מנגד" מרמזת להר נבו, ההר שממנו השקיף משה על הארץ.
22. כך, למשל, הציג את התמונה מאיר וילנר, במאמרו "מלחמת סיני וטבח כפר קאסם", שהתפרסם לראשונה בגיליון 4/96 של הביטאון ערכים, אוקטובר

1996; וראו גם: <http://www.icf.org.il/kassem.htm>. ב-2009 פרסם גדי אלגזי מאמר הטוען כי טבח כפר קאסם היה חלק מ"מבצע חפרפרת" – תוכנית מדינית כוללת לגירוש ערביי המשולש לירדן. ראו: גדי אלגזי, "טבח כפר קאסם, 1956: תוכנית חפרפרת", בכתב-העת האינטרנטי התחברות. לטענת גדי אלגזי, התוכנית נחשפה בתחקיר מקיף שערך העיתונאי רוביק רוזנטל, שתוצאותיו התפרסמו בספר *כפר קאסם: אירועים ומיתוס*, תל-אביב 2000. ראו גם: יאיר בוימל, *צל כחול-לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים בישראל: השנים המעצבות: 1958-1968*, חיפה 2007.

23. נתן אלתרמן, *הטור השביעי*, ספר שני, תשי"ד – תשכ"ב, תל-אביב תשל"ה, עמ' 559 – 560.

24. ראו בספרי *על עת ועל אתר: פואטיקה ופוליטיקה ביצירת אלתרמן*, תל-אביב 1999, עמ' 33.

ביבליוגרפיה

אופנהיימר, יוחאי. *הזכות הגדולה לומר לא: שירה פוליטית בישראל*, ירושלים תשס"ד, עמ' 69 – 80.

גלבר, יואב. *קוממיות ונכבה – ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב 1948*, תל-אביב תשס"ד.

דורמן, מנחם. *בין המשורר למדינאי*, תל-אביב תשמ"ז.

לאור, דן. "בקצה זירת הקרב קמים צוקיו של הר עשרת הדיברות", *הארץ*, י"ג בניסן תשע"ב, 05.04.2012.

מאוטנר, מנחם. *משפט ותרבות*, תל-אביב תשס"ח, עמ' 319.

מימון-שניצר, מרב. "בין זעזוע לשכחה – ההיסטוריוגרפיה של טבח כפר קאסם בעיתונות הישראלית", בתוך: רוזנטל, רוביק (2000), עמ' 52 – 86.

נאור, מרדכי. *הטור השמיני: מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן*, תל-אביב תשס"ז.

פינקלשטיין, מנחם. *הטור השביעי וטוהר הנשק: נתן אלתרמן על ביטחון, מוסר ומשפט*, תל-אביב תשע"א.

רוזנטל, רוביק. *כפר קאסם – אירועים ומיתוס*, תל-אביב 2000.

שחם, חיה. "בין דין לחשבון נפש", *מחקרי משפט*, כרך יח (חוב' 1 - 2), עורכת אורחת: ד"ר שולמית אלמוג, רמת-גן תשס"ב, 2002, עמ' 399 – 416.

שמיר, זיוה. על עת ועל אתר : פואטיקה ופוליטיקה ביצירת אלתרמן, תל-אביב
1999, עמ' 46 – 48.

שמיר, זיוה. הלך ומלך – אלתרמן : בזהמיין ומשורר לאומי, תל-אביב 2010, עמ' 137
– 154.

שמיר, זיוה. "משא התוכחה של נתן אלתרמן מנקודת תצפיתו של שופט", גג, גיל'
25, חורף 2011, עמ' 13 – 22.